

Innehåll

Inledning	7
Templets gudstjänst	13
Var firades templets gudstjänst?	13
Templets förhistoria	13
Det andra templet.....	16
Templets betydelse.....	19
När firades templets gudstjänst?	20
Vem firade templets gudstjänst?	22
Präster.....	22
Leviter	25
Israeliter	25
Hedningar	26
Hur firades templets gudstjänst?	27
Beredelsen	28
Ordets gudstjänst.....	30
De två offren.....	33
Psaltarsång	33
Bön	35
Synagogans gudstjänst	41
Var firades synagogans gudstjänst?	41
Synagogans historik	41
Synagogans utformning och mångsidighet	42
Synagogan som heligt rum	47
När firades synagogans gudstjänst?	48
Vem firade synagogans gudstjänst?	50
Synagogföreståndaren.....	50
Skriftlärda.....	51
Tjänare.....	52
Äldsterådet	52
Församlingen	52
Gudfruktiga hedningar.....	54
Hur firades synagogans gudstjänst?	55
Rening	56
Bön	56
Skriftläsning.....	62
Uttolkning.....	68
Övriga moment.....	72

Måltidens gudstjänst	77
Var firades måltidens gudstjänst?.....	81
När firades måltidens gudstjänst?.....	88
Vem firade måltidens gudstjänst?.....	90
Hur firades måltidens gudstjänst?.....	97
Rening.....	98
Inledande bön.....	101
Måltiden.....	104
Tackbön efter måltiden.....	108
Utläggning och samtal.....	111
Lovsång.....	117
Sammanfattning.....	123
Urkyrkans gudstjänst	129
Var firades urkyrkans gudstjänst?.....	130
Jerusalemförsamlingen.....	130
Synagogor.....	136
Husförsamlingar.....	136
När firades urkyrkans gudstjänst?.....	141
Vem firade urkyrkans gudstjänst?.....	147
Församlingsledare och äldste.....	148
Lärare.....	151
Församlingstjänare.....	152
Profeter.....	154
Församlingen.....	156
Sökare.....	158
Hur firades urkyrkans gudstjänst?.....	160
Rening.....	166
Inledande bön.....	170
Måltiden.....	173
Bön efter måltiden.....	176
Skriftläsning.....	179
Undervisning.....	183
Lovsång.....	186
Karismatik.....	191
Insamling.....	196
Avslutning.....	198
Jämförelse	201
Gudstjänsternas Var.....	202
Gudstjänsternas När.....	204
Gudstjänsternas Vem.....	206
Gudstjänsternas Hur.....	209
Efterskrift	215
Vidare läsning	219
Bildförteckning	222

Inledning

Över hela vår jord, när söndag morgon bryter fram i land efter land från öster till väster, samlas människor av snart sagt varje folk, stam, land och språk för att fira den kristna gudstjänsten. Spännvidden är enorm mellan alla de traditioner och uttryckssätt som vuxit fram i Kyrkans träd, och det är fascinerande att tänka sig hur detta väldiga träd med två miljarder medlemmar vuxit upp från ett enda litet senapskorn. För två tusen år sedan samlade Jesus Kristus en kväll sina apostlar, och han tog ett bröd, tackade Gud, bröt det och sade: "Detta är min kropp som blir offrad för er. Gör detta till minne av mig" (Luk 22:19, NT-81).

Kyrkans träd har dock inte bara de grenar som är synliga idag, utan även rötter som går tillbaka till tiden före Kyrkans födelse, djupt ner i den dåtida judendomens bördiga mylla. Lika lite som Kristus själv har Kyrkans gudstjänst fötts i ett rotlöst och kulturlöst vakuum, utan apostlarna som Kristi efterträdare utformade den urkristna gudstjänsten efter de mönster som de var vana vid i sin judiska kultur.

Jag som skrivit denna bok har själv efter att ha bott i Jerusalem ett år lagt märke till parallell efter parallell mellan den kristna gudstjänsten och dess judiska motsvarigheter i templet, synagogan och måltiden. Som ämne för min masteruppsats ville jag söka ett svar på frågan om hur de första kristnas gudstjänst såg ut. En brännande fråga var: vad hade apostlarna tagit över från den judendom de hade vuxit upp med, och vad var nytt och därmed specifikt kristet? Den frågeformulering som jag till sist landade i lyder som följer: *Vilka likheter och skillnader finns mellan urkyrkans gudstjänst och den samtida judendomens övriga gudstjänstmiljöer?*

I den här boken, som är en bearbetning av min masteruppsats, försöker jag först måla upp de gudstjänstformer som apostlarna och de första kristna hade vuxit upp med och var vana vid. Det handlar om dels offergudstjänsten i det stora templet i Jerusalem, dels skriftläsningsgudstjänsten i den lokala synagogan, och dels samlingar till bön, lovsång och samtal kring den judiska måltiden. Därefter beskriver jag urkyrkans gudstjänster på samma sätt medan jag jämför med de judiska gudstjänstmiljöerna och tar fram likheter och skillnader.

För att jämförelsen ska täcka in fler dimensioner kommer var och en av de fyra judiska och kristna gudstjänsttyperna att beskrivas utifrån fyra frågor: Var, När, Vem och Hur.

- **”Var”** handlar om gudstjänstlokalen och deltagarnas relation till denna, eftersom deras upplevelse av gudstjänsten påverkas av dess omgivning.
- **”När”** utforskar tidpunkten för gudstjänsten, eftersom även placeringen i tid under veckan eller dagen (morgon eller kväll) har en inverkan på samlingens karaktär.
- **”Vem”** skildrar deltagarnas olika roller och funktioner samt deras inbördes relationer och hur detta påverkar samspelet under gudstjänsten.
- **”Hur”** tar särskilt fasta på vilka moment varje gudstjänstform hade och i vilken ordning de förekom. Detta är den mest centrala delfrågan.

Den bästa och nästan enda källan till kunskap om hur kristna och judar firade gudstjänst under första århundradet är antika texter från tiden däromkring. Därför utgår jag i min presentation framför allt från dessa skrifter, kompletterat med viss information som hämtats från arkeologisk forskning för att belysa textmaterialet från en annan vinkel.

Jag har utfört min undersökning i dialog med aktuell forskning på områdena kring kristen och judisk liturgihistoria, något som har varit

viktigt med tanke på att forskargemenskapens bild av första århundradets judiska och kristna gudstjänstmiljöer har reviderats avsevärt från slutet av 1900-talet. Man är idag inte lika benägen att förlänga liturgierna från fornkyrkan eller senare tiders synagoga bakåt och förutsätta att gudstjänstordningarna var i stort sett likadana på Jesu tid. Istället har man förstått vilken stor omvälvning templets förstörelse år 70 e. Kr. innebar och att man måste använda senare texter med försiktighet när man ska bygga en bild av första århundradets förhållanden. Några av namnen som jag har tagit intryck av i mitt forskningsarbete är exempelvis Paul Bradshaw, Lee Levine, Stefan Reif, Steven Fine och på svenskt område Anders Runesson. I den mer populära framställningen i denna bok har jag dock utelämnat masteruppsatsens noter och litteraturförteckning. Den särskilt intresserade finner den ursprungliga uppsatsen med komplett notapparatur på min sida www.troochteologi.se.

För att göra framställningen mer åskådlig och levande har jag satt in ett hundratal bilder som illustrerar kapitlen om templet, synagogan, måltiden och urkyrkan. Många av dem är klassiska bibelillustrationer, men jag har också i möjligaste mån försökt välja bilder på föremål, konstverk och byggnader från antikens tid för att hjälpa dig som läser att leva dig in i den spännande tidsperiod i vilken Nya testamentets händelser utspelade sig. Det är min förhoppning att du genom denna bok ska få upptäcka ännu mer av den storhet och skönhet i Bibelns värld som har fascinerat mig sedan jag kom till tro en gång i mitten av tonåren.

Bokens bibelcitater är hämtade från Svenska Folkbibelns översättning där inget annat anges. Övriga citat från antika texter har jag för enkelhetens skull själv översatt till svenska. Jag vill tacka min uppsatshandledare Gunnar Samuelsson och även min förste handledare Dieter Mitternacht för ett gott och givande samarbete under forskningsarbetets gång. Dessutom vill jag tacka min kära Johanna Dahl för värdefulla synpunkter samt mina föräldrar Nils och Eva Larsson för deras stöd genom alla år, och till sist Gud genom Jesus Kristus för hans ofattbara kärlek i det Ansikte som lyser över mig. Till honom vill jag i tacksamhet och kärlek tillägna denna bok.

TEMPLER

Templets gudstjänst

Var firades templets gudstjänst?

Templets förhistoria

Bland de olika sätten att fira gudstjänst i antikens judiska fromhetsliv fanns det en typ av gudstjänst som hölls högt över alla de andra, och det var tempelgudstjänsten. Den centrala delen av tempelgudstjänsten var frambärandet av ett lamm som offergåva till Gud på brännoffersaltaret.

Altaroffret går som en röd tråd genom Bibeln från pärm till pärm. Redan på Kains och Abels tid, i generationen efter Adam och Eva, förstod Abel till skillnad från sin bror att offret av ett lamm renade från synd och öppnade vägen för Guds välsignelse (1 Mos 4:4). Bibeln lär nämligen att "utan att blod utgjuts ges ingen förlåtelse" (Heb 9:22).

På samma sätt, berättar Första Mosebok, fortsatte forntidens fromma människor att i generation efter generation bygga sina altaren och frambära sina brännoffer. Noa offrade i tacksamhet över räddningen undan syndafloden (1 Mos 8:20), Abraham reste altare efter altare i det utlovade landet (1 Mos 12:7-8, 15:9) och detsamma gjorde hans söner Isak och Jakob (26:25, 35:1-7, 46:1).

Dessutom gick Abraham en gång med sin son Isak till berget Moria för att där på Guds befallning offra honom på altaret (22:1-18). I judisk tradition har denna händelse, "Isaks bindande", kommit att spela stor roll. Isak var enligt rabbinsk tradition 37 år gammal när han frivilligt gick med sin

hundra år äldre far upp på Moria berg. Liksom Jesus bar han själv träet på vilket han skulle läggas, och han lät sig frivilligt bindas i överlåtelse till Guds uppenbarade vilja. Gud skonade dock den älskade, utvalde sonen och lät istället en törnekrönt bagge bli offret i Isaks ställe. I den judiska morgonbönen återoppar bedjaren än idag Isaks offer som en merit för dennes ättlingar i Israels folk (se bönboken *Siddur*).

Israeliterna drog sedan ner till Egyptens land och blev kvar i fyrahundra års tid, men när Gud befriade dem genom Mose och ledde dem tillbaka till sitt löftesland gav han dem också detaljerade anvisningar för hur de skulle fira sin offergudstjänst så att den behagade Gud. För att det skulle gå rätt till skulle folket enligt Femte Mosebok inte bygga sina egna altaren som på patriarkernas tid:

Tag dig till vara så att du inte offerar dina brännoffer på vilken plats som helst. Endast där, på den plats Herren utväljer inom en av dina stammar, skall du offra dina brännoffer... Ni skall då inte göra allt som vi i dag gör här, där var och en gör vad han själv anser vara rätt... utan den plats som Herren, er Gud, utväljer bland alla era stammar för att där fästa sitt namn, denna hans boning skall ni söka och dit skall du gå. (5 Mos 12:13-14, 8, 5)

Istället inrättades en central tälthelgedom, "tabernaklet" (*tabernaculum*, latin för tält), där speciellt utvalda präster förrättade brännoffersgudstjänsten å hela folkets vägnar. Så länge folket förde en nomadisk tillvaro under ökenvandringens tid bar de med sig tabernaklet dit de gick, och under den kaotiska domartiden stod tälthelgedomen länge i Shilo strax norr om Jerusalem (Jos 18:1, 1 Sam 3:21).

När Israel sedan stabiliserades som monarki ca 1000 f. Kr. lät kung David hämta upp tabernaklet och förbundsarken under folkets jubel till det nya rikets huvudstad Jerusalem, konungens stad (2 Sam 6). Här lät David resa ett altare vid jebusiten Ornans tröskplats, på den plats där Herrens ängel hade uppenbarat sig för honom, samma plats där Isak tusen år tidigare hade låtit sig bindas och offras: Moria berg. Denna plats i norra änden av det dåtida Jerusalem blev grunden när Davids son kung Salomo (ca 971-931 f. Kr.) sedan lät bygga templet till Guds ära.

Tempelberget i dagens Jerusalem, bebyggt med den islamska Klippdomen.

Kungaböckerna berättar att Salomos tempel, som mätte 30 x 10 m och nådde en höjd av 15 m, uppfördes med benägen hjälp av Salomos allierade, kung Hiram av Fenicien. Arkeologer har hävdat att beskrivningen av Salomos tempel innehåller en del yttre likheter med feniciska tempelbyggnader och att det därför inte är omöjligt att det israelitiska templet följde sin tids gängse arkitektur för helgade byggnader. Från Salomos tempel skulle offerröken stiga i nära fyrahundra år fram till det att templet år 586 f. Kr. ödelades fullständigt av den härjande babyloniska armén.

Efter sjuttio års tid restes ett andra tempel ur ruinerna, sedan profeterna Haggai och Sakarja i Guds namn uppmuntrat de israeliter som återvänt ur den babyloniska fångenskapen att åter tända offergudstjänstens låga i Jerusalem. Det var detta tempel, praktfullt utbyggt och utsmyckat av byggarkungen Herodes, som vid tiden för Jesu framträdande samlade judar från den dåtida världens alla hörn till bön och offergudstjänst.

Det andra templet

”Den som inte sett Herodes byggnad har aldrig sett en vacker byggnad i hela sitt liv”, suckade Talmuds rabbiner nostalgiskt när de tänkte tillbaka på templet i Jerusalem (*Baba Bathra 4b*). När det andra templet först restes på 500-talet f. Kr. hade det varit en enkel konstruktion, till stor del av ”trävirke” enligt Haggai 1:8. Men kung Herodes, avskydd av rabbinerna för sitt kompromissande med den romerska makten, vann ändå deras motvilliga beundran när han beslöt att blidka dem genom att totalt bygga om templet till det största och ståtligaste i hela Medelhavsområdet.

Vid Israel Museum i Jerusalem finns en modell av templet på Jesu tid, det tempel som kung Herodes lät bygga om. I norr, till höger på bilden, kantades tempelområdet av Antoniaborgen vars soldater stod ständigt beredda att rycka ut för att kväsa eventuella upplopp. I söder stod den väldiga Salomos pelarhall, en praktfull basilika med 162 korintiska pelare för samling och undervisning under tak (Joh 10:22-23, Apg 5:12). Mot öster öppnades Sköna porten (Apg 3:2) mot Olivberget.

Runt den inre tempelmuren gick den meterhøga "skiljemuren" (Ef 2:14) som hedningar vid dödsstraff var förbjudna att passera. Den första förgården kallades kvinnornas förgård, och innanför denna, runt själva tempelbyggnaden, fanns israeliternas förgård där offergudstjänsten firades vid brännoffersaltaret. Inne i tempelbyggnaden fanns bland annat rökelsealtaret, den sjuarmade menoran, skådebrödsbordet och förhänget framför förbundsarken i det allra heligaste.

TEMPLET

År 18 f. Kr. stod bygget klart, efter 18 månaders intensivt arbete (även om man arbetade vidare på att utsmycka templet i många år efteråt, Joh 2:20). Tempelfasaden beskrevs av historikern Josefus som "ett snötäckt berg... klätt med tunga plattor av guld, och vid soluppgången reflekterade den en flammande strålgans och tvingade dem som såg på den att vända bort blicken" (*Judarnas krig* 5:222-223).

Även själva tempelområdet var gigantiskt, större än något annat tempel i östra Medelhavsområdet. Om historikern Herodotos från 400-talet f. Kr. istället hade sammanställt sin lista över världens sju underverk på Jesu tid kunde Jerusalems tempel mycket väl ha räknats bland dessa. Herodes utökade tempelbergets yta till det dubbla (14 hektar eller 27 fotbollsplaner) genom att bygga om det till en rektangulär tempelgård, uppbyggen av ett sinnrikt system av bärande valvbågar under den väldiga stenlagda planen. Murarna restes av gigantiska stenblock, upp till 14 meter långa och 120 ton tunga.

Tempelområdets generella utformning var egentligen inte unik utan följde en arkitektonisk lösning som är känd från andra byggnadsverk i Romarriket, t ex Caesareum i libyska Kyrene. Det var genom sin storlek som Jerusalems tempel var unikt, en storlek som det behövde för att kunna välkomna de tiotusentals och kanske hundratusentals pilgrimer som varje år flockades dit till högtiderna vid påsk, pingst och lövhyddohögtid. De kom från öst och väst, från nord och syd: från Iran i öst till Rom i väst, från Kaukasus i norr till Etiopien i söder (Apg 2:9-11).

Vid sydsidan av tempelberget finns lämningar av mikvehbassänger, en slags dopbassänger där pilgrimerna kunde rena sig innan de trädde in på helig mark. Var det i dessa som tretusen nyomvända judar döptes på pingstdagen (Apg 2:41)?

Templets betydelse

För en modern kristen, som naturligt tänker att det är hjärtat och inte platsen som räknas när man firar gudstjänst (jfr Joh 4:21, 24), kan det vara svårt att föreställa sig den centrala plats som templet hade i det judiska folkets medvetande. Här på tempelberget var världens mittpunkt, den självklara mötesplatsen halvvägs mellan himmel och jord, en jordisk avbild av det himmelska templet (Heb 9:11). Här räknade man med att Israels Gud på ett eller annat sätt hade sin boning mitt ibland sitt folk (Matt 23:21). Och här förrättades den dagliga offertjänst som han hade påbjudit sedan Mose dagar, de offer som man var övertygad om att Gud tog emot med välbehag.

Under tider av skiftande politiska maktförhållanden kvarstod alltid templet som det judiska folkets sammanhållande symbol. Hit betalade varje vuxen israelit solidariskt sin årliga tempelskatt för att offren även i fortsättningen skulle förrättas för folkets och världens fortbestånd. Skatten omfattade en halvsikel silver (2 Mos 30:13-15), motsvarade 5 gram silver eller 2 romerska denarer (två dagslöner för den enkle arbetaren). Detta medförde att väldiga rikedomar samlades i templet, som även fungerade som folkets bank där judar kunde deponera dyrbarheter under såväl Guds som vaktstyrkans vakande ögon (2 Mack 3:10-12). Templet var också folkets kulturella centrum med ett rikt musikliv, undervisningsverksamhet, rättsväsende och ett arkiv där rikets skrifter förvarades, bland dem den främsta av dem alla, skrifternas skrift: ett auktoritativt exemplar av den heliga Torah, de fem Moseböckerna (se 5 Mos 17:18).

Antika silvermynt med gammalhebreisk skrift, präglade under det judiska upproret 66-70 e. Kr. Det vänstra myntet, en sikel, avbildar templets fasad. Det högra myntet, en halvsikel, var i rätt valör för den årliga tempelskatten.